

Сергій Серяков,
*кандидат історичних наук,
докторант кафедри історичних дисциплін
Харківського національного
педагогічного університету
ім. Г.С. Сковороди*

РЕЛІГІЙНЕ ОБЛИЧЧЯ ЄЗУЇТСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1850–1880-Х РР.

Розглядається відображення релігійного обличчя єзуїтських шкіл Речі Посполитої у працях польських дослідників 1850–1880-х рр. Проаналізовано їхні уявлення про вплив на освітню діяльність ордену його функціональних домінант, роль шкіл Товариства Ісуса у поширенні релігійної нетолерантності, конфесійний склад учнів, щирість прищеплених їм єзуїтами релігійних почуттів.

Ключові слова : польська історіографія, Католицька Церква, єзуїтське шкільництво, релігійна нетолерантність, релігійне виховання, побожність.

Наукова цінність історіографічного дослідження полягає в тому, що воно дозволяє зрозуміти не лише перебіг розвитку історичного знання, але й еволюцію історичної свідомості певного народу, його міфів і стереотипів. Значний інтерес у цьому зв'язку викликає висвітлення історії єзуїтських шкіл Речі Посполитої в польській історіографії 1850–1880-х рр. Адже саме в цей час у її межах відбувається суттєва трансформація образу орденського шкільництва, результатом якої стає його повна інтеграція до культурного простору польського народу. Складовою подібних перетворень були зміни в уявленнях про релігійне обличчя єзуїтських шкіл Речі Посполитої.

Попри активне звернення до цього питання польських авторів 1850–1880-х рр., його висвітлення в їхніх працях досі не ставало предметом спеціальних досліджень. Вивчення цього сюжету історіографії єзуїтського шкільництва Речі Посполитої мало спорадичний і побіжний характер і не супроводжувалося його узагальнювальним аналізом [2, с. 30-31; 6, с. 33; 12, с. 557–559].

Метою цієї статті є дослідження уявлень польських дослідників 1850–1880-х рр. про релігійне обличчя єзуїтського шкільництва в Речі Посполитій (шляхом виділення окремих тематичних аспектів цього образу та встановлення загальних тенденцій в еволюції його сприйняття).

Звертаючись до цієї проблематики, польські автори зазначеного періоду насамперед прагнули встановити характер і масштаби впливу на освітню діяльність ордену його функціональних домінант. Слід ствердити, що для багатьох представників тодішньої польської історіографії було властивим абсолютизувати контрреформаційні риси єзуїтської освіти, вважаючи їх головним атрибутом шкільної справи Товариства Ісуса. Скажімо, Вацлав Александер Мацейовський розглядав єзуїтські школи саме як центри виховання молоді в душі католицької віри й ідеології [7, с. 61], а Кароль Межежинський – як інструмент розширення впливів

ордену в Речі Посполитій і зняряддя ведення ним боротьби проти Реформації [8, с. 13-14]. Юзеф Шуйський в “Історії Польщі згідно з останніми дослідженнями” ототожнював ці навчальні заклади з “фортецями католицької реакції”, спрямованими на боротьбу проти ересі та вільнодумства [15, с. 139, 484]. Натомість Альфред Щепанський наполягав, що освітня діяльність Товариства Ісуса була засобом не тільки боротьби за інтереси католицизму, але й виховання лояльних до Церкви осіб [14, с. 31].

Контрреформаційний образ єзуїтського шкільництва простежується також у “Давній Віленській Академії” Міхала Балінського. Середіншого, в ній неодноразово констатується, що освітня діяльність Товариства Ісуса слугувала засобом реалізації цілей та захисту інтересів ордену, католицизму і папської влади [3, с. 18, 21, 74, 214]. Одним з доказів подібної детермінованості М. Балінський вважав те, що єзуїти прагнули залучити до духовного стану найталановитішу молодь [3, с. 38]. Аналогічно цей дослідник характеризував і діяльність самої Віленської академії. Для нього вона була мегарегіональним осередком не лише поширення світла науки, але й зміцнення позицій католицизму [3, с. 58]. При цьому друга функція одностанно превалювала над першою [3, с. 59, 74]. Зокрема, М. Балінський стверджував, що Віленська академія є насамперед духовною школою, орієнтованою на підготовку кадрів Католицької Церкви і на “формування або нових єзуїтів, або ж їхніх прихильників у світському стані” [3, с. 74, 217].

Думку про підпорядкованість діяльності єзуїтських шкіл функціональним потребам католицизму поділяв також Маурицій Дзедушинський. Проте він надавав їй цілком іншого, позитивно-панегіричного звучання. Як і ряд його сучасників, М. Дзедушинський наголошував на тому, що шкільна діяльність Товариства Ісуса була тільки засобом реалізації його духовної мети. Однак останню він розумів у суто мирному, місіонерському дусі – виключно як працю задля спасіння душ і поширення католицької віри [5, с. 168]. У порівнянні з іншими польськими авторами 1850–1870-х рр., М. Дзедушинський значно більше акцентує на конфесійній належності єзуїтських шкіл, чітко ідентифікуючи їх як католицькі. Зокрема, він підкреслював, що міщани Риги протестували проти намірів заснування в цьому місті єзуїтської школи, оскільки “воно є лютеранським”. Показовими є також наведені поряд слова Стефана Баторія про те, що він не допустить, “аби католицька правда не мала тут (тобто у Ризі. – С.С.) вчителів” [5, с. 358]. Такі висловлювання, ймовірно, були покликані посилити позитивне враження читачів від діяльності Товариства Ісуса на землях Речі Посполитої. Адже загалом у праці М. Дзедушинського чітко виимальовується тріада тісно взаємопов’язаних понять : Католицька Церква – польська національна ідентичність – патріотизм і діяльність в інтересах Польської держави [5, с. 195, 296, 436 та ін.]. Не слід забувати також про особисту католицьку заангажованість автора, доказами якої рясніють сторінки його книги. Чого варте лише зауваження М. Дзедушинського про те, що однією з причин масового відвідування рижанами місцевого єзуїтського осередку на Великдень 1582 р. було їхнє прагнення побачити “нові для себе, але настільки чудові обряди римської церкви” [5, с. 358].

Свою версію апологетично-католицького уявлення про релігійне обличчя освітніх закладів ордену запропонував єзуїт Станіслав Заленський. Загалом він є

логічнішим та аргументованішим і водночас менш публіцистичним у своїх висловлюваннях, ніж М. Дзедушинський. Освітню діяльність Товариства Ісуса історик-єзуїт називав ефективним засобом релігійної пропаганди, що його орден запозичив у протестантів задля успішної протидії їхній духовній (у т. ч. і шкільній) експансії [19, с. 62-64, 194-195]. За таких умов головною метою єзуїтського виховання не могло не стати перетворення учнів на “католиків за переконанням і принципами” [19, с. 64]. Це поєднання віри й освіти (з виразним наголосом на першій складовій) розглядається С. Заленським як фундаментальний принцип організації шкільної системи Товариства Ісуса в Речі Посполитій (“в єзуїтській освіті йшла попереду віра й цнота, а потім – наука і знання”) [19, с. 64]. Відповідно наука відіграє в цій побудові лише роль першої сходинки на шляху пізнання Бога [19, с. 107-108]. Виключно на таких засадах, на переконання С. Заленського, виховувалися учні єзуїтських шкіл, здійснювався відбір і підготовка педагогічних кадрів ордену [19, с. 64-67, 70]. Саме з метою реалізації наведеного принципу запроваджуються релігійні практики для вихованців шкіл Товариства Ісуса [19, с. 108], а також шкільні диспути, які повинні були підготувати учнів до словесної боротьби з протестантами [19, с. 103-104].

Подібні уявлення про релігійне обличчя єзуїтської школи певною мірою відображали загальну історіософію С. Заленського. Її наріжним каменем була теза про те, що історична доля польського народу, його успіхи й невдачі, залежали від дотримання чи порушення духовної гармонії між суспільством і Католицькою Церквою. Саме тому С. Заленський наполягав, що історію Польщі (в т. ч. і минуле місцевих осередків Товариства Ісуса) потрібно вивчати виключно з католицьких позицій [19, с. 70, 72].

Цей заклик історика-єзуїта не залишився непоміченим для його сучасників, спричинивши суттєву ревізію в оцінках ними ролі єзуїтських шкіл у релігійному житті Речі Посполитої. Наочним свідченням цих зрушень стала відчутна еволюція у поглядах Ю. Шуйського. У своїх працях 1880-х рр. він фактично описує навчальні заклади Товариства Ісуса як національні католицькі школи. Відверто засуджуючи реформаційний рух XVI ст. [17, с. 209], цей дослідник етнічно й ціннісно протиставляє його польському народу. “Шкідливий” протестантизм ототожнюється істориком насамперед з німецькими мешканцями Речі Посполитої. Натомість поняття «католик» і «поляк-патріот» стають для нього синонімами [17, с. 235]. Тепер Ю. Шуйський називає єзуїтські осередки вже не “фортецями католицької реакції”, а “твердинями католицизму” [17, с. 252; 18, с. 101]. Вони трактуються виключно як знаряддя публічного блага, важелі досягнення необхідної для держави релігійної єдності [17, с. 224; 18, с. 101]. За таких умов підпорядкованість освіти цілям релігійної полеміки сприймається автором – без жодного осудження – як природний атрибут єзуїтських і протестантських шкіл XVI ст. [17, с. 252].

Міхал Бобжинський і Теодор Вжбовський також визнавали, що єзуїтські школи служили передовсім інтересам Церкви і лише потім – просвіти. Перший з них акцентував увагу на тому, що в цих навчальних закладах забагато часу витрачалося на релігійні практики, водночас зазначаючи, що в цьому відношенні єзуїтські школи були типовим продуктом свого часу, нічим не відрізняючись від інших конфесійних

осередків освіти (зокрема протестантських гімназій) [4, с. 320]. Натомість Т. Вежбовський взагалі уникає негативних оцінок єзуїтського релігійного виховання, нейтрально стверджуючи важливу роль орденських шкіл у прищепленні польській молоді ортодоксального католицького світогляду [1, с. 11].

Винятком на загальному тлі кінця 1870–1880-х рр. був Владислав Смоленський. Навіть сам факт, що учнів “привчали до побожності”, він сприймав як ваду навчальних закладів ордену. В цілому ж вони, на думку цього дослідника, мали відверто клерикальний характер. Переобтяження шкільного життя єзуїтських колегіумів релігійними практиками й учнівськими теологічними диспутами В. Смоленський вважав наочним свідомством того, що навчання в орденських школах було підпорядковане саме духовним цілям, а не здобуттю знань [13, с. 46].

Змальовуючи релігійне обличчя єзуїтських шкіл Речі Посполитої, польські автори 1850–1880-х рр. неминуче поставали перед питанням, наскільки ці осередки освіти сприяли поширенню релігійної нетолерантності. Домінувала думка, що орденські школи відіграли в цьому процесі активну роль. Скажімо, Ю. Шуйський у своїй чотиритомній “Історії Польщі...” (1862–1866 рр.) переконує читача, що в цих освітніх закладах виховувалися самі релігійні фанатики, які вміло спрямовувалися такими ж фанатичними вчителями на агресивні дії проти протестантів [15, с. 139, 485; 16, с. 275]. Зокрема, саме у такому річищі цей польський історик висвітлює резонансну Торунську справу (1724 р.). За словами Ю. Шуйського, саме вихованці місцевого єзуїтського колегіуму розпочали міські заворушення, а його керівництво потурало розгортанню конфлікту, замість того, щоб стримувати учнів від правопорушень [16, с. 275].

Більшість польських авторів 1850–1880-х рр. поділяла таку позицію. Вацлав Александер Мацейовський, Теодор Моравський, Александер Рембовський і Альфред Щепанський однозначно вважали навчальні заклади ордену осередками поширення релігійного фанатизму і ненависті до представників інших конфесій [7, с. 204–205; 9, с. 277; 10, с. 13; 14, с. 39]. Подібне виховання, на думку окремих дослідників, не обмежувалося суто теоретичною площиною. Так, скажімо, В. Смоленський був переконаний, що члени Товариства Ісуса, закликаючи учнів до “викорінення еретиків з вітчизни”, інспірували таким чином низку антипротестантських погромів у Речі Посполитій [13, с. 46–47]. В обережній формі те саме визнавав М. Балінський. Він, зокрема, писав, що учнівська молодь слугувала для єзуїтів зняряддям у боротьбі проти протестантів [3, с. 217–218].

Натомість Хенрик Шмітт стверджував, що звинувачення ордену в причетності до міжконфесійних конфліктів на теренах Речі Посполитої були безпідставними. На його переконання, витоки таких закидів слід шукати у різкому зростанні значення й могутності Товариства Ісуса. Цей стрімкий успіх примусив противників католицизму більш активно атакувати єзуїтів, усіяло дискредитуючи їх в очах громадськості та звинувачуючи у різних злочинах [11, с. 43–44].

Не підтримував тези про релігійну нетолерантність орденських вихованців також С. Заленський. На сторінках своєї програмної праці (“Чи єзуїти згубили Польщу?”) він неодноразово спростовує розповсюджені в історіографії штампи щодо прищеплення учням орденських шкіл релігійного фанатизму. Історик-єзуїт,

звичайно, не заперечував, що члени ордену виховували в учнях відразу до протестантських вчень. Але водночас він цілком виключав можливість заохочення єзуїтами своїх підлеглих до “кривавих зіткнень з дисидентами”, наголошуючи на недоведеності таких звинувачень [19, с. 106, 108-109]. Схожого висновку дійшов і М. Бобжинський. Він також визнавав, що учні єзуїтських шкіл виховувалися в дусі презирства до інших релігій. Проте водночас анітрохи не звинувачував представників Товариства Ісуса в інспірації зіткнень студентів із протестантами [4, с. 320].

Поширення думки щодо прищеплення учням орденських шкіл релігійної нетолерантності ставило під сумнів відповідність єзуїтського виховання засадам християнської етики. З огляду на це, не дивно, що чимало авторів 1850–1880-х рр. наголошувало на його “фальшивому” характері, несумісності з духом справжніх релігійних цінностей. Зокрема, згідно з М. Балінським, надмірне вживання у школах ордену релігійних практик заважало прищепленню учням “духу істинної релігії і християнської моралі” [3, с. 217-218]. Ю. Шуйський у вже згаданій “Історії Польщі...” наполягав на тому, що єзуїти формували у своїх вихованцях тільки удавану релігійність і лицемірну побожність [15, с. 246]. Т. Моравський і В. Смоленський писали, що єзуїтські школи, замість справжніх релігійних почуттів, виховували лише звичку до формального виконання обрядів [9, с. 277; 13, с. 47].

Протилежну позицію в цьому питанні займав С. Заленський. Аналізуючи наслідки єзуїтського релігійного виховання, він піддав критиці історіографічні штампи про нещирю побожність вихованців ордену [19, с. 108-109]. На думку С. Заленського, єзуїти, навпаки, прищеплювали своїм учням щирі і глибокі релігійні переконання, звичку до “праці та життєвої боротьби під хоругвою Богородиці” [20, с. 3, 9, 10]. Подібного погляду дотримувався Т. Вежбовський. Зокрема, він підкреслював, що члени Товариства Ісуса виховували у своїх учнях стійкість у релігійних переконаннях [1, с. 11].

Майже поза увагою польських авторів 1850-1880-х рр. залишилося питання конфесійної належності вихованців ордену. Цей аспект релігійного обличчя єзуїтської школи чітко простежується тільки у праці М. Дзедушинського. Зокрема, цей дослідник звернув увагу на те, що навчальні заклади Товариства Ісуса мали поліконфесійний учнівський склад. Серед іншого, він зазначив, що після відкриття Познанської єзуїтської школи до неї “не тільки католики, але й протестанти почали своїх дітей у великій кількості посилати” [5, с. 195]. Де-факто схвалюючи таке нехтування конфесійними бар’єрами, М. Дзедушинський вступає у приховану полеміку з Ю. Лукашевічем. Наводячи засуджувальну фразу останнього (“багато протестантів, особливо найвпливовіших, вчинили нерозсудливо, довіривши виховання своїх дітей цій конгрегації”), М. Дзедушинський ставить під сумнів її сенс, позначивши це висловлювання знаком питання [5, с. 195].

Таким чином, у 1850–1880-х рр. увага польських авторів була зосереджена здебільшого на з’ясуванні характеру та рівня детермінованості освітньої діяльності Товариства Ісуса його функціональними домінантами. Висвітлення інших рис релігійного обличчя єзуїтських шкіл Речі Посполитої або цілком ігнорувалося, або мало побіжний і маргінальний характер. Особливе зацікавлення цим питанням було зумовлене його важливою допоміжною роллю при вивченні низки важливих

аспектів польської історіографії ордену (йдеться про типологічну ідентифікацію єзуїтської шкільної моделі, з'ясування впливів навчальних закладів Товариства Ісуса на суспільно-політичне життя Речі Посполитої тощо). Польські дослідники 1850–1880-х рр. були одноставні в тому, що релігійні пріоритети ордену суттєво впливали на характер його освітньої діяльності. Водночас до кінця 1870-х рр. у польській історіографії зберігається надзвичайно широкий діапазон оцінок цього факту. Розставлені в цьому питанні акценти, як правило, визначали також оцінку кожним автором ступеня щирості єзуїтського релігійного виховання і ролі навчальних закладів ордену в поширенні релігійної нетолерантності. Подолання розбіжностей в уявленнях про релігійне обличчя єзуїтського шкільництва припадає на кінець 1870–1880-х рр. В польській історіографії починають домінувати думки про природність і навіть корисність впливу релігійного чинника на освітню діяльність ордену. Подібні зміни були складовою цілісної реабілітації образу єзуїтської школи в польській історіографії, викликані перетворенням католицизму на провідний атрибут національної ідентичності поляків.

1. Вержбовский Ф. Начала католической реакции в Польше / Фёдор Вержбовский. – Варшава, 1887. – 13 с.
2. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. / Тетяна Шевченко. – Львів : Свічадо, 2005. – 337 с. – (Studia rationis 1) (Видання Товариства Ісуса).
3. Baliński M. Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historyi od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803 / Michał Baliński. – Petersburg : Jozafat Ohryzki, 1862. – 606 s.
4. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie / Michał Bobrzyński. – Warszawa : Gebethner i Wolff; Kraków : Gebethner i Sp., 1879. – 495 s.
5. Dzieduszyński M. Piotr Skarga i jego wiek / Maurycy Dzieduszyński. – Kraków : Wydawnictwo W. Wielogłowskiego i W. Jaworskiego, 1868. – T. 1. – 465 s.
6. Grzebień L. Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów polskich do nauki i kultury / Ludwik Grzebień // Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Ludwik Grzebień. – Kraków, 2004. – S. 31–68.
7. Maciejowski W.A. Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830 / Wacław Aleksander Maciejowski. – Warszawa : S. Orgelbrand, 1852. – T. II. – 986 s.
8. Mecherzyński K. Historia wymowy kaznodziejskiej w Polsce, obejmująca wiadomość o najcelniejszych mowcach kościoła polskiego w czasach Zygmunto-wskich / Karol Mecherzyński. – Kraków : Czas, 1864. – 659 s.
9. Morawski T. Dzieje narodu polskiego w krótkości zebrane / Teodor Morawski. – Poznań : księgarnia Jana Konstanty Zupańskiego, 1877. – T. IV : Królowie obierani. Sasi. – 345 s.
10. Rembowski A. O stosunku państwa do oświaty narodowej / Aleksandr Rembowski. – Warszawa : Drukarnia J. Noskowskiego, 1875. – 32 s.
11. Schmitt H. Rokosz Zebrzydowskiego / Henryk Schmitt. – Lwów : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1858. – 594+104 s.
12. Siwek A. Spory o jezuitów w polskiej historiografii 1795-1918 / Andrzej Siwek // Studia historyczne. – 1991. – R. XXXIV. – Z. 4. – S. 551–568.
13. Smoleński W. Wiara w życiu społeczeństwa polskiego w epoce jezuickiej. Studium historyczne / Władysław Smoleński. – Warszawa : Drukarnia K. Kowalewskiego, 1883. – 52 s. – (Odbitka z "Ogniska").

14. Szczepanski A. Szkoły i wychowanie w Polsce / Alfred Szczepanski. – Poznań : Tygodnik Wielkopolski, 1873. – 142 s.
15. Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań / Józef Szujski. – Lwów : Karol Wild, 1864. – T. III : Królowe wolno obrani. – Cz. 1 : R. 1572–1668. – 497 s.
16. Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań / Józef Szujski. – Lwów : Karol Wild, 1865. – T. IV : 1-sza połowa. Królowe wolno obrani. – Cz. 2 : Od r. 1669 do 1748. – 336 s.
17. Szujski J. Historii polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście / Józef Szujski. – Warszawa : Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1889. – 439 s.
18. Szujski J. Odrodzenie i Reformacja w Polsce (pięć odczytów publicznych w zimie r. 1880) / Józef Szujski. – Warszawa : Wiek, 1880. – 103 s.
19. Załęski S. Czy jezuici zgubili Polskę? / Stanisław Załęski. – Lwów : Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1872. – 394 s.
20. Załęski S. O Sodalisach Maryi / Stanisław Załęski. – Kraków : Przegląd Powszechny, 1886. – 45 s.

SUMMARY

Sergiy Seryakov

THE RELIGIOUS FEATURES OF JESUIT SCHOOL SYSTEM IN RICH POSPOLYTA IN THE POLISH HISTORIOGRAPHY IN 1850–1880-S.

This article deals with the reflection of the religious features of Jesuit schools in Rich Pospolyta in the works of the Polish researchers during 1850-1880-s. The author analyzes their opinions about the influence of the Society of Jesus' functional dominants on its educational activity, the order schools' role in the spreading of the religious intolerance, the pupils' confessional structure, the sincerity of the religious senses formed in them by Jesuits.

Key words : the Polish historiography, the Catholic church, Jesuit school system, religious intolerance, religious education, piety.

Андрій Сініцький,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії, політології
та історії Житомирського національного
агроєкологічного університету*

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЛІГІЙНИХ ЗАСАД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

Здійснено історичний аналіз релігійних засад військової служби. Доводиться, що релігійний вплив у війську може бути одним із чинників формування високої морально-психологічної стійкості захисників України, коли діяльність духовних осіб сприяє формуванню у військовослужбовців відповідних морально-психологічних якостей на основі християнських норм та правил.

Ключові слова: християнські норми та правила, Церква, ініціація, «духовні правила спасіння», інститут військового та флотського духовенства.